

μὲ συγκίνηση, ὅπου ἔνιωθε τὴν ψυχὴ του νὰ λειώνη ὀλόκληρη, αὐτὸ πὺν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ ταπεινοσύνη ;

Στὸ μυστικισμὸ κιόλας πὺν σταματοῦσε στὴν ἔκσταση, δηλαδὴ στὴ θέαση, ἦταν προσχηματισμένη ὠρισμένη δράση. Αἰσθάνονταν, μόλις ξανακατέβαιναν στὴ γῆ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, τὴν ἀνάγκη νὰ πᾶνε νὰ διδάξουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἔπρεπε νὰ ἀναγγείλουν σὲ ὅλους ὅτι ὁ κόσμος πὺν τὰ σωματικὰ μάτια συλλαμβάνουν εἶναι βέβαια πραγματικός, ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει ἄλλο πρᾶγμα, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπλᾶ δυνατὸ ἢ πιθανόν, ὅπως θὰ ἦταν τὸ συμπέρασμα ἑνὸς συλλογισμοῦ, ἀλλὰ βέβαιο σὰν μιὰ πειρα : κάποιος εἶδε, κάποιος ἄγγιξε, κάποιος ξαίρει. Πάντως δὲν ὑπῆρχε ἔδῶ παρὰ μόνον ἀδύνατη ἀποστολικὴ θέληση. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν, ἀλήθεια, ἀποθαρρυντικό : τὴν πεποίθησιν πὺν κρατεῖ κανεὶς ἀπὸ πειρα, πῶς νὰ τὴ διαδώσῃ μὲ λόγια ; καὶ πῶς, πρὸ πάντων αὐτό, νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἀνεκφραστο ; Ἀλλὰ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ οὔτε πὺν μπαίνουν στὸ μεγάλο μυστικόν. Ἐνοιωσε τὴν ἀλήθεια νὰ τρέχῃ μέσα του ἀπὸ τὴν πηγὴ της σὰν μιὰ δρῶσα δύναμη. Δὲ θὰ ἐμποδιζόταν πῶς νὰ τὴ μεταδώσῃ ἀπὸ ὅσο ὁ ἥλιος νὰ χύνη τὸ φῶς του. Μόνον πὺν δὲ θὰ τὴ διαδώσῃ πᾶ μὲ λόγια μόνον.

Γιατὶ ἀγάπη πὺν κατατρώγει τὴν ψυχὴ του δὲν εἶναι ἀπλῶς ἢ ἀγάπη ἑνὸς ἀνθρώπου γιὰ τὸ θεόν, εἶναι ἢ ἀγάπη τοῦ θεοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μέσον τοῦ θεοῦ, μὲ τὸ θεόν, ἀγαπᾶ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ θεῖο ἔρωτα. Δὲν εἶναι ἢ ἀδελφότητα πὺν σύστησαν οἱ φιλόσοφοι στὸ ὄνομα τοῦ λόγου, μὲ ἐπιχείρημα βγαλμένο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι μετέχουν πρωταρχικὰ στὴν ἴδια λογικὴ οὐσία : μπροστὰ σὲ ἕνα τόσο εὐγενικὸ ἰδεῶδες θὰ ὑποκλιθῆ κανεὶς μὲ σεβασμό· θὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὸ πραγματώσῃ, ἂν δὲν εἶναι πολὺ ἐνοχλητικὸ γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴν κοινότητα· δὲ θὰ προσκολληθῆ σ' αὐτὸ μὲ πάθος. Ἄν μὲ πάθος, τότε θὰ πῆ ὅτι θὰ ἔχη ἀναπνεύσει σὲ κάποια γωνιὰ τοῦ πολιτισμοῦ μας τὸ μεθυστικὸ ἄρωμα πὺν ὁ μυστικισμὸς ἄφησεν ἐκεῖ. Οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι θὰ εἶχαν θέσει μὲ τέτοια βεβαιότητα τὴν ἀρχή, τὴν τόσο λίγο σύμφωνη μὲ τὴν τρέχουσα πειρα, τῆς ἴσης συμμετοχῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰ ἀνώτερη οὐσία, ἂν δὲν εἶχαν παρουσιάστῃ μυστικοὶ πὺν νὰ ἀγκαλιάσουν ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ μιὰ καὶ μόνη ἀδιαίρετη ἀγάπη ; Δὲν πρόκειται λοιπὸν ἔδῶ γιὰ

τὴν ἀδελφότητα, τῆς ὁποίας κατασκεύασαν τὴν ἰδέα γιὰ νὰ κάμουν μ' αὐτὴν ἓνα ἰδανικό. Κι οὔτε πρόκειται περισσότερο γιὰ τὴν ἔνταση ἔμφυτης συμπάθειας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μπορεῖ ἄλλωστε κανεὶς νὰ ἀναρωτηθῆ, ἂν ἓνα τέτοιο ἔνστικτο ὑπῆρξε ποτὲ ἄλλοῦ ἔκτος μέσα στὴ φαντασία τῶν φιλοσόφων, ὅπου πρόβαλε γιὰ λόγους συμμετρίας. Ἐπειδὴ ἡ οἰκογένεια, ἡ πατρίδα, ἡ ἀνθρωπότητα παρουσιάζονται σὰν κύκλοι ὅλο καὶ πῶ εὐρεῖς, σκέφτηκαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀγαποῦσε μὲ τρόπο φυσικὸ τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπως ἀγαπᾷ κανεὶς τὴν πατρίδα του καὶ τὴν οἰκογένειά του. Ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ οἰκογενειακὴ ὁμάδα καὶ ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα εἶναι οἱ μόνες πού θέλησεν ἡ φύση, οἱ μόνες στὶς ὁποῖες ἀνταποκρίνονται τὰ ἔνστικτα, καὶ ἐνῶ τὰ κοινωνικὰ πάλι ἔνστικτα θὰ ὀδηγοῦσαν τὶς κοινωνίες νὰ μάχωνται ἢ μιὰ ἐναντίον τῆς ἄλλης πολὺ περισσότερο παρὰ νὰ ἐνώνωνται γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν πραγματικὰ σὲ ἀνθρωπότητα. Τὸ πολὺ πολὺ τὸ οἰκογενειακὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα θὰ μπορέσει τυχαῖα νὰ εἶναι πολὺ ἄφθονο καὶ νὰ χρησιμοποιηθῆ πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ σύνορα, ἀπὸ πολυτέλεια ἢ ἀπὸ παιχνίδι· ἀλλὰ αὐτὸ ποτὲ δὲ θὰ πάη πολὺ μακριά. Πολὺ διαφορετικὴ εἶναι ἡ μυστικὴ ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητας. Δὲν προεκτείνει ἔνστικτο, δὲν προέρχεται ἀπὸ ἰδέα. Δὲν εἶναι οὔτε αἰσθητὸ οὔτε λογικό. Εἶναι ἔμμεσα καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, καὶ εἶναι πολὺ περισσότερο, πράγματι. Γιατὶ τέτοια ἀγάπη εἶναι στὴν ἴδια τὴ ρίζα τῆς αἰσθηματικότητας καὶ τοῦ λόγου, καὶ τῶν ὑπόλοιπων πραγμάτων. Συνταυτισμένη μὲ τὴν ἀγάπη τοῦ θεοῦ γιὰ τὸ ἔργο του, ἀγάπη πού τὰ ἔφτιασεν ὅλα, θὰ παρέδινε σὲ ὅποιον θὰ ἤξαιρε νὰ τὴν ἐρωτήσῃ τὸ μυστικὸ τῆς δημιουργίας. Εἶναι στὴν οὐσία τῆς περισσότερο μεταφυσικῆ παρὰ ἠθικῆ. Θὰ ἤθελε, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ, νὰ ἀποπερατώσῃ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ νὰ κάμῃ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα αὐτὸ πού θὰ ἦταν εὐθὺς ἀμέσως, ἂν μπορούσε νὰ συγκροτηθῆ τελειωτικὰ χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε λέξεις, πού, ὅπως θὰ δοῦμε, λένε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ ἄλλη γλῶσσα : ἡ διεύθυνσή της εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ διεύθυνση τῆς ὁρμῆς τῆς ζωῆς· εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὁρμὴ αὐτή, ὀλοκληρωτικὰ διοχετευμένη σὲ προνομούχους ἀνθρώπους, πού θὰ ἤθελαν τότε νὰ τὴν ἐμφυσήσουν σὲ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα καί, πραγματοποιώντας τὴν ἀντίφασιν, νὰ μεταστρέψουν σὲ δημιουργικὴ προσπάθεια αὐτὸ τὸ δημιουργημένο πράγμα πού εἶναι γέ-

νος, να κάμουν δηλαδή κίνηση από ὅ,τι κατά τὸν ὄρισμό εἶναι στάση.

Θὰ ἐπιτύχη ; Ἄν πρέπει ὁ μυστικισμὸς νὰ μεταμορφώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, αὐτὸ δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ γίνῃ παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν λίγο λίγο καὶ χωρὶς σπουδῆ μετάδοσιν ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Οἱ μυστικοὶ τὸ αἰσθάνονται καλά. Τὸ μεγάλο ἔμπόδιο πού θὰ συναντήσουν εἶναι ἐκεῖνο πού ἔμπόδισε τὴν δημιουργίαν μιᾶς θεϊκῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ κερδίσῃ τὸ ψωμί του μὲ τὸν ἰδρῶτα τοῦ προσώπου του : μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι ἓνα εἶδος ζώου, πού σὰν τέτοιο ὑπόκειται στὸ νόμο πού διέπει τὸν κόσμον τῶν ζώων καὶ πού ἀναγκάζει τὸ ζωντανὸ πλάσμα νὰ τρέφεται μὲ ζωντανό. Καὶ ἐπειδὴ τότε τὴν τροφήν του τὴν διαφιλονεικοῦν καὶ ἡ φύσις γενικὰ καὶ τὰ ὁμογενῆ του ὄντα, χρησιμοποιοῦν ἀναγκαστικὰ τὴν προσπάθειάν του γιὰ νὰ τὴν προμηθευτῆ, καὶ γι' αὐτὸ ὁ νοῦς του ἀκριβοῦς εἶναι καμωμένος γιὰ νὰ τοῦ προμηθεύῃ ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα γι' αὐτὴ τὴν πάλην καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἔργον. Πῶς, ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, θὰ γύριζεν ἡ ἀνθρωπότητα πρὸς τὸν οὐρανὸν μιᾶς προσοχῆς οὐσιαστικὰ προσηλωμένην εἰς τὴν γῆν ; Ἄν αὐτὸ εἶναι δυνατόν, δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ γίνῃ παρὰ μόνον μὲ τὴν ταυτόχρονην ἢ διαδοχικὴν χρῆσιν δυὸ πολὺ διαφορετικῶν μεθόδων. Ἡ πρώτη θὰ συνίσταται σὲ τοῦτο : νὰ τονώσῃ τόσο καλά τὴν διανοητικὴν ἐργασίαν, νὰ φέρῃ τὸ νοῦν τόσο μακρὰ πέρα ἀπὸ κείνον πού ἡ φύσις θέλησε γι' αὐτόν, ὥστε τὸ ἀπλὸν ἐργαλεῖον νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν του σὲ ἓνα ἀπέραντον σύστημα μηχανῶν ἱκανὸν νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν ἀνθρώπινην δραστηριότητα, ὅταν βέβαια ἡ ἀπολύτρωσις αὐτῆς στερεώνεται σὲ πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ὀργάνωσιν ἱκανὴν νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ μηχανικὸν πολιτισμὸν τὸν ἀληθινὸν του προορισμόν. Ἐπικίνδυνον μέσον, γιὰτὶ ἡ μηχανικὴ, ὅταν ἀναπτύσσεται, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ στραφῇ ἐναντίον τῆς μυστικῆς : σὲ φαινομενικὴν μάλιστα ἀντίδρασιν ἐναντίον τῆς ἢ μηχανικῆς θὰ ἀναπτυχθῆ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ τέλεια. Ἀλλὰ ὑπάρχουν κίνδυνοι τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ διατρέξωμε : δραστηριότητα ἀνώτερης τάξεως, πού ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιᾶς ἄλλης πιὸ ταπεινῆς, θὰ πρέπει νὰ τὴν διεγείρῃ ἢ πάντως νὰ τὴν ἀφήσῃ ἐλεύθερον, ἕτοιμη νὰ ἀμυνθῆ, ἂν παρουσιασθῇ ἀνάγκη· ἡ πείρα δείχνει ὅτι ἂν, ἀπὸ δυὸ ἀντίθετες ἀλλὰ συμπληρωματικὰς τάσεις, ἢ μιᾶς μεγάλωσεν σὲ σημείον νὰ θέλῃ νὰ πάρῃ ὅλην τὴν θέσιν, ἢ ἄλλη θὰ ὠφεληθῆ ἀπ' αὐτό, ἂν καὶ λίγο μόνον κατορθώσῃ νὰ διατηρηθῆ :

θὰ ἔρθῃ πάλι ἡ σειρά της, καὶ τότε θὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔγιναν χωρὶς αὐτήν, ἀπὸ ὅλα ὅσα ἐντόνως μόνο ἐναντίον της ὀδηγήθηκαν. Ὅπως κι ἂν εἶναι, τὸ μέσο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθῇ μόνο πολὺ ἀργότερα· στὸ μεταξύ εἶχαμε μιὰ ἐντελῶς ἄλλη μέθοδο νὰ ἀκολουθήσωμε. Θὰ ἦταν νὰ μὴ ὀνειρευόμαστε γιὰ τὴ μυστικὴ ὁρμὴ γενικὴ ἄμεση διάδοσις, φανερὰ ἀδύνατη, ἀλλὰ νὰ τὴ διοχετεύωμε, ἔστω κίολας ἀδυνατισμένη, σὲ μικρὸ ἀριθμὸ προνομιούχων πού θὰ ἀποτελοῦσαν ὅλοι μαζί μιὰ πνευματικὴ κοινωνία· οἱ κοινωνίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ μπορούσαν νὰ δημιουργήσουν σμήνη· κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές, μὲ τὰ μέλη της τὰ ἐξαιρετικὰ προικισμένα, θὰ ἔδινε γέννησις σὲ μιὰ ἄλλη ἢ σὲ περισσότερες· ἔτσι θὰ διατηροῦνται, ἔτσι θὰ συνεχιζόταν ἡ ὁρμὴ ὡς τὴν ἡμέρα πού βαθειὰ μεταβολὴ τῶν ὑλικῶν ὄρων τοὺς ὁποίους ἐπέβαλεν ἡ φύσις στὴν ἀνθρωπότητα θὰ ἐπέτρεπεν, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ πλευρὰ, μιὰ ριζικὴ μεταμόρφωσις. Τέτοια εἶναι ἡ μέθοδος πού οἱ μεγάλοι μυστικοὶ ἀκολούθησαν. Ἀπὸ ἀνάγκη, καὶ ἐπειδὴ δὲ μπορούσαν νὰ κάμουν περισσότερα, δαπάνησαν τὴν ὑπεράφθονη ἐνεργητικότητά των στὴν ἴδρυσιν μοναστηριῶν ἢ θρησκευτικῶν ταγμάτων. Γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔπρεπε νὰ κυττάζουν μακρύτερα. Ἡ ὁρμὴ τῆς ἀγάπης πού τοὺς ἔκανε νὰ ἀνυψώσουν τὴν ἀνθρωπότητα ὡς τὸ θεὸ καὶ νὰ τελειοποιήσουν τὴ θεία δημιουργία δὲ μπορούσε, στὰ μάτια των, νὰ φτάσῃ σὲ τέλος παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ, τοῦ ὁποίου αὐτοὶ ἦταν τὰ ἐργαλεῖα. Ὅλη των ἡ προσπάθεια ἔπρεπε λοιπὸν νὰ συγκεντρωθῇ σὲ ἓνα καθῆκον πολὺ μεγάλο, πολὺ δύσκολο, ἀλλὰ περιορισμένο. Ἄλλες προσπάθειες θὰ ἔρχονταν, ἄλλες δὲ εἶχαν κίολας ἔρθει· ὅλες θὰ ἦταν συγκλίνουσες, γιὰτὶ ὁ θεὸς ἦταν ἡ ἐνότητά των.

Πολὺ ἀπλοποιήσαμε, ἀλήθεια, τὰ πράγματα. Γιὰ περισσότερη σαφήνεια, ἀλλὰ πρὸ πάντων γιὰ νὰ βάλωμε στὴ σειρά τις δυσκολίες, κάμαμε τοὺς συλλογισμούς μας σάν, ὁ χριστιανὸς μυστικὸς, φορέας ἐσωτερικῆς ἀποκάλυψης, νὰ ἔρχόταν ξαφνικὰ σὲ ἀνθρωπότητα πού τίποτε δὲ θὰ γνώριζε γι' αὐτὴ τὴν ἀποκάλυψη. Πραγματικά, οἱ ἄνθρωποι στοὺς ὁποίους ὁ μυστικὸς ἀπευθύνεται ἔχουν κίολας θρησκεία, πού ἦταν δὲ καὶ δική του. Ἄν εἶχε ὀπτασίες, τοῦ παρουσίαζαν μὲ εἰκόνες ὅ,τι ἡ θρησκεία του τοῦ εἶχεν ἐγγαράξει μὲ ιδέες. Ἄν εἶχεν ἐκστάσεις, τὸν ἔνωναν μὲ ἓνα θεὸ πού ξεπερνοῦσε βέβαια ὅλα ὅσα εἶχε φανταστῆ, ἀλλὰ πού ἀνταποκρινόταν ἀκόμη στὴν ἀφη-

ρημένη περιγραφή τὴν ὁποία τοῦ ἔδωσεν ἡ θρησκεία. Θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ ἀναρωτηθῆ κανεὶς, ἂν αὐτὲς οἱ ἀφηρημένες διδασκαλίαι δὲν εἶναι στὴ βάση τοῦ μυστικισμοῦ, καὶ ἂν ὁ μυστικισμὸς ἔκαμε ποτὲ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπεξεργαστῆ τὸ γράμμα τοῦ δόγματος γιὰ νὰ τὸ χαράξῃ αὐτὴ τῇ φορᾷ μὲ πύρινους χαρακτῆρες. Ὁ ρόλος τῶν μυστικῶν θὰ ἦταν τότε νὰ προσκομίζουσι μόνο στὴ θρησκεία, γιὰ νὰ τὴ θερμάνουσι, κάτι ἀπὸ τὴ φλόγα ποὺ τοὺς ζωογονεῖ. Καί, ἀσφαλῶς, ὁποῖος πρεσβεύει τέτοια γνώμη δὲ θὰ δυσκολευτῆ νὰ τὴν κάμῃ ἀποδεκτὴ. Οἱ διδασκαλίαι τῆς θρησκείας ἀπευθύνονται, ἀλήθεια, ὅπως κάθε διδασκαλία, στὸ νοῦ, καὶ ὅ,τι ἀνήκει στὴ νοητικὴ τάξιν εἶναι ἐφικτὸ σὲ ὅλους. Εἴτε ἀποδέχεται κανεὶς τὴ θρησκείαν εἴτε ὄχι, θὰ κατορθώσῃ πάντα νὰ τὴν ἀφομοιώσῃ μὲ τὴ διάνοιαν, ἐλεύθερος νὰ φανταστῆ μυστηριώδη τὰ μυστήριά της. Ἀντίθετα ὁ μυστικισμὸς δὲ λέγει τίποτε, ἀπολύτως τίποτε, σὲ ὅποιον δὲν ἔδοκίμασε ὁ ἴδιος κάτι. Ὁλος ὁ κόσμος θὰ μπορέσῃ λοιπὸν νὰ καταλάβῃ ὅτι ὁ μυστικισμὸς ἔρχεται κατὰ μεγάλα διαστήματα, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, νὰ παρεμβληθῆ, πρωτότυπος καὶ ἄρρητος, σὲ μιὰ θρησκείαν ποὺ προϋπάρχει διατυπωμένη μὲ ὅρους τοῦ νοῦ, ἐνῶ θὰ εἶναι δύσκολο νὰ κάμωμε νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἰδέαν θρησκείας ποὺ μόνο ἀπὸ τὸ μυστικισμὸν θὰ ὑπῆρχε, ποὺ θὰ ἦταν ἓνα ἀπόσταγμα τοῦ διανοητικῶς διατυπώσιμου καὶ ἐπιδεκτικῶς συνεπῶς γιὰ γενίκευσιν. — Δὲν πρόκειται νὰ ἀναζητήσωμε ποιά ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐρμηνεῖαι εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ θρησκευτικὴν ὀρθοδοξίαν. Ἄς ποῦμε μόνο ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ψυχολόγου, ἡ δευτέρα εἶναι πολὺ πρὸ πιθανὴ ἀπὸ τὴν πρώτην. Ἀπὸ μιὰ διδασκαλία ποὺ εἶναι μόνο διδασκαλία δύσκολα θὰ βγῆ ὁ φλογερὸς ἐνθουσιασμὸς, ἡ ἔλλαμψη, ἡ πίστις ποὺ ὄρη ἀνασηκώνει. Θέσετε ὅμως ἐκείνη τὴν πυράκτωσιν καὶ ἡ ὕλη κοχλάζοντας θὰ χυθῆ στὸ καλοῦπι μιᾶς διδασκαλίας, ἢ θὰ γίνῃ μάλιστα αὐτὴ ἡ διδασκαλία πῆζοντας. Παριστάνομε λοιπὸν τὴ θρησκείαν σὰν τὴν κρυστάλλωσιν, ποὺ γίνεται μὲ σοφὴ ψύξιν, αὐτοῦ ποὺ ὁ φλεγόμενος μυστικισμὸς ἤρθε νὰ ἀποθέσῃ στὴν ψυχὴ τῆς ἀνθρωπότητος. Μὲ τὴν κρυστάλλωσιν αὐτὴ ὅλοι μποροῦν νὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μερικοὶ προνομιῶχοι κατεῖχαν πλέρια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι χρειάστηκε νὰ δεχθῆ πολλὰ πράγματα γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ τὴ δεχτοῦν καὶ κείνην. Ἡ ἀνθρωπότης δὲν καταλαβαίνει καλὰ τὸ νέο παρὰ μόνο ἂν πάρῃ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ παλίου. Ἐ λοιπὸν, τὸ παλιὸ ἀπὸ τὴ μιὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ εἶχαν οἰκοδομήσει οἱ Ἕλληνας φιλόσοφοι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ ποὺ οἱ ἀρχαῖαι θρησκείαι

είχαν φανταστῆ. Ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δέχτηκε πολλά, ἢ μάλλον ἀντλήσει πολλά καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ ἀπὸ τῆς δεύτερας, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμφίβολο. Εἶναι φορτωμένος μὲ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ διατήρησε πολλοὺς τύπους καὶ τελετές, ἀκόμη καὶ πεποιθήσεις τῆς θρησκείας πού ὀνομάζουμε στατικὴ ἢ φυσικὴ. Αὐτὸ ἦταν τὸ συμφέρον του, γιατί ἡ μερικὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ νεοπλατωνισμοῦ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συμμαζέψῃ κοντὰ του τὴ φιλοσοφικὴ σκέψῃ, καὶ τὰ δάνειά του ἀπὸ τῆς ἀρχαίας θρησκείας θὰ βοηθοῦσαν μὰ νέα θρησκεία, ἀντίθετης κατεύθυνσης, πού δὲν εἶχε ἄλλο κοινὸ μὲ τῆς παλιῆς θρησκείας ἀπὸ τὸ ὄνομα, γὰ γίνῃ λαϊκὴ. Ἀλλὰ τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν οὐσιώδεις : ἡ οὐσία τῆς νέας θρησκείας ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ διάχυσις τοῦ μυστικισμοῦ. Ὑπάρχει μὰ εὐγενὴς ἐκλαίκευσις, πού σέβεται τὰ περιγράμματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, καὶ πού ἐπιτρέπει σὲ πνεύματα ἀπλῶς καλλιεργημένα νὰ τὴν ἀναπαριστῶν χονδρικὰ ὡς τὴν ἡμέρα ὅπου μὰ ἀνώτερη προσπάθεια θὰ τοὺς ἀποκαλύψῃ τὴ λεπτομέρεια καὶ πρὸ πάντων θὰ τοὺς κάμῃ νὰ εἰσδύσων βαθειὰ στὴ σημασία τῆς. Στὸ ἴδιο γένος μᾶς φαίνεται ὅτι ἀνήκει ἡ διάδοσις τῆς μυστικότητος ἀπὸ τὴ θρησκεία. Μὲ τὸ νόημα τοῦτο, ἡ θρησκεία εἶναι γὰ τὸ μυστικισμὸ ὅ,τι ἡ ἐκλαίκευσις εἶναι γὰ τὴν ἐπιστήμη.

Ἐκεῖνο πού ὁ μυστικὸς βρίσκει μπροστά του εἶναι λοιπὸν μὰ ἀνθρωπότητα, πού ἦταν ἐτοιμασμένη νὰ τὸν ἀκούσῃ ἀπὸ ἄλλους μυστικούς, ἀόρατους καὶ παρόντες στὴ θρησκεία πού διδάσκειται. Ὁ μυστικισμὸς του εἶναι ἄλλωστε διαποτισμένος ἀπὸ αὐτὴ τὴ θρησκεία, ἀφοῦ ἄρχισε μ' αὐτήν. Ἡ θεολογία του θὰ εἶναι γενικὰ σύμφωνη μὲ τὴ θεολογία τῶν θεολόγων. Ὁ νοῦς του καὶ ἡ φαντασία του θὰ χρησιμοποιήσουν, γὰ νὰ ἐκφράσουν μὲ λέξεις ὅ,τι δοκιμάζει καὶ μὲ ὑλικὰς εἰκόνες ὅ,τι βλέπει πνευματικά, τὴ διδασκαλία τῶν θεολόγων, καὶ θὰ τοῦ εἶναι εὐκόλο αὐτό, ἀφοῦ ἡ θεολογία ἔχει ἀκριβῶς παγιδεύσει ἓνα ρεῦμα πού ἔχει τὴν πηγὴν του στὴ μυστικότητα. Ἔτσι, ὁ μυστικισμὸς του ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴ θρησκεία προσμένοντας νὰ ἐμπλουτιστῇ καὶ ἡ θρησκεία ἀπὸ τὸ μυστικισμὸ του. Ἀπὸ δὴ ἐξηγεῖται ὁ ρόλος πού νοιώθει στὴν ἀρχὴ ὅτι εἶναι προωρισμένος, νὰ παίξῃ, ρόλος ἑνὸς τονωτοῦ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Πηγαίνει μὲ πολλὴ σπουδὴ. Πραγματικὰ πρόκειται, γὰ τοὺς μεγάλους μυστικούς, νὰ μεταμορφώσουν ριζικὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἀρχίζοντας μὲ τὸ νὰ δίνουν τὸ παράδειγμα. Τὸ σκοπὸ θὰ τὸν φτάσουν μόνο ἂν στὸ τέλος ὑπάρχῃ ἐκεῖνο πού

θεωρητικά θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη στὴν ἀρχή, μιὰ θεϊκὴ ἀνθρωπότητα.

Μυστικισμὸς καὶ χριστιανισμὸς προσδιορίζουν λοιπὸν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἀπεριόριστα. Πρέπει μολαταῦτα νὰ εἶχαμε κάποια ἀρχή. Πράγματι, στὴν ἀρχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπάρχει ὁ Χριστός. Ἀπὸ τὴν ἀποψη στὴν ὁποία εἴμαστε τοποθετημένοι, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται ἡ θεϊκότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, λίγη σημασία ἔχει ἂν ὁ Χριστὸς ὀνομάζεται ἢ δὲν ὀνομάζεται ἀνθρώπος. Ἀκόμη δὲν ἔχει σημασία ὅτι ὀνομάζεται Χριστός. Ὅσοι ἔφτασαν ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Χριστοῦ δὲ θὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλία νὰ ὑπάρχη μέσα στὸ Εὐαγγέλιο, μαζί μὲ ἄλλους θεϊκοὺς λόγους. Μπορεῖς νὰ δώσης στὸ συγγραφέα τὸ ὄνομα ποὺ θέλεις, δὲ θὰ καταφέρῃς ὅμως νὰ μὴ ὑπῆρξε συγγραφεύς. Δὲν ἔχομε λοιπὸν νὰ θέσωμε τέτοια προβλήματα. Ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι, ἂν οἱ μεγάλοι μυστικοὶ εἶναι τέτοιοι ἀκριβῶς ὅπως τοὺς περιγράψαμε, βρίσκομε ὅτι εἶναι μιμητὲς καὶ πρωτότυποι συνεχιστὲς, αὐτοῦ ποὺ τέλεια ἦταν ὁ Χριστὸς τῶν Εὐαγγελίων.

Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰ συνεχιστὴς τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο νὰ στάθηκεν ὁ Χριστιανισμὸς μιὰ βαθειὰ μεταμόρφωση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Τὸ εἶπαν πολλὲς φορές : μιὰ θρησκεία ποὺ ἦταν ἀκόμη οὐσιαστικὰ ἐθνικὴ, τὴν ὑποκατέστησε μιὰ θρησκεία ἱκανὴ νὰ γίνῃ παγκόσμια. Ἐνα θεὸς ποὺ ξεπερνοῦσε χωρὶς ἀμφιβολία ὄλους τοὺς ἄλλους μὲ τὴ δικαιοσύνη του, τὴν ἴδια ὥρα καὶ μὲ τὴ δύναμή του, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ἡ δύναμή εὐνοοῦσε τὸ λαό του καὶ ἡ δικαιοσύνη του ἀφοροῦσε πάνω ἀπ' ὅλα τοὺς ὑπηκόους του, τὸν διαδέχτηκε ὁ θεὸς τῆς ἀγάπης, ποὺ ἀγαποῦσε ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς διστάζομε νὰ κατατάξωμε τοὺς Ἑβραίους προφήτες ἀνάμεσα στοὺς μυστικοὺς τῆς ἀρχαιότητος : ὁ Ἰεχωβὰ ἦταν πολὺ αὐστηρὸς κριτὴς, ἀνάμεσα στὸν Ἰσραήλ καὶ τὸ θεὸς του δὲν ὑπῆρχεν ἀρκετὴ οἰκειότητα, ὥστε νὰ εἶναι ὁ Ἰουδαϊσμὸς ὁ μυστικισμὸς τὸν ὁποῖον ὀρίζομε. Καὶ ὅμως κανένα ρεῦμα σκέψης ἢ αἰσθήματος δὲ συντέλεσε ὅσο ὁ Ἰουδαϊκὸς προφητισμὸς στὸ νὰ διεγείρῃ τὸ μυστικισμὸ ποὺ ὀνομάζομε πλήρη, τὸ μυστικισμὸ τῶν χριστιανῶν μυστικῶν. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ἂν ἄλλα ρεύματα ὀδήγησαν ὀρισμένες ψυχὲς σὲ ἓνα θεωρητικὸ μυστικισμὸ καὶ πῆραν ἔτσι τὴν ἀξία νὰ θεωρηθοῦν μυστικά, κατέληξαν στὴν καθαρὴ θέαση. Γιὰ νὰ διασχίσουν τὸ μεσοδιάστημα ἀνάμεσα

στη σκέψη και την ενέργεια, χρειαζόταν μιὰ ὁρμή, πού ἔλειψε. Αὐτὴ τὴν ὁρμή τὴ βρίσκουμε στοὺς προφήτες : εἶχαν τὸ πάθος τῆς δικαιοσύνης, τὴν ἐκήρυξαν στὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τοῦ Ἰσραὴλ· καὶ ὁ χριστιανισμός, πού συνέχισε τὸν ἰουδαϊσμό, ὀφείλει σὲ μεγάλο μέρος στοὺς ἑβραίους προφήτες ὅτι εἶχε ἕναν ἐνεργητικὸ μυστικισμό, ἱκανὸ νὰ βαδίσει πρὸς τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου.

Ἄν ὁ μυστικισμὸς εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι εἶπαμε, πρέπει νὰ χορηγῆ τὸ μέσον νὰ προσπελάσωμε κατὰ κάποιο τρόπο πειραματικὰ τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ὑπαρξη καὶ τὴ φύση τοῦ θεοῦ. Δὲ βλέπομε, ἄλλωστε, πῶς ἀλλιῶς θὰ τὸ πλησίαζεν ἡ φιλοσοφία. Γενικά, κρίνομε ὅτι ἕνα ἀντικείμενο πού ὑπάρχει εἶναι ἕνα ἀντικείμενο πού τὸ ἔχομε ἀντιληφθῆ, ἢ πού θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε. Ἔχει λοιπὸν δοθῆ σὲ μιὰ πείρα πραγματικὴ ἢ δυνατὴ. Εἶστε ἐλεύθεροι νὰ κατασκευάζετε τὴν ἰδέα ἑνὸς ἀντικειμένου ἢ ἑνὸς ὄντος, ὅπως κάνει ὁ γεωμέτρης γιὰ ἕνα γεωμετρικὸ σχῆμα· ἀλλὰ μόνο ἡ πείρα θὰ βεβαιώσῃ ὅτι τῶντι ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴν ἔτσι οἰκοδομημένη ἰδέα. Θὰ πῆτε ὅτι ὅλο τὸ ζήτημα εἶναι ἐδῶ, καὶ ὅτι πρόκειται ἀκριβῶς νὰ ξαίρωμε ἂν ἕνα ὠρισμένο ὄν δὲ θὰ ξεχώριζε ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα μὲ τὸ νὰ εἶναι ἀπρόσιτο στὴ δική μας πείρα καὶ ὅμως ὅμοια πραγματικὸ μὲ αὐτά ; Τὸ δέχομαι γιὰ μιὰ στιγμή, κι ἄς μοῦ φαίνεται ἀκόμη ὅτι μιὰ τέτοιου εἴδους βεβαιώση καὶ οἱ συλλογισμοὶ πού συνάπτουν σ' αὐτὴν προϋποθέτουν θεμελιώδη αὐταπάτη. Ἀλλὰ θὰ ἀπομένῃ νὰ θεμελιωθῆ ὅτι τὸ ὄν, πού ἔτσι ὀρίζεται καὶ ἔτσι ἀποδείχνεται, εἶναι ἀκριβῶς ὁ θεός. Θὰ προβάλετε ὅτι εἶναι θεὸς κατὰ τὸν ὀρισμό, καὶ ὅτι εἶναι ἐλεύθερος κανεὶς νὰ δίνη στις λέξεις πού ὀρίζει τὸ νόημα πού θέλει ; Τὸ δέχομαι πάλι, ἀλλὰ ἂν ἀποδίνετε στὴ λέξη ριζικὰ διάφορο νόημα ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἔχει συνήθως, τότε ἀναφέρεται σὲ ἕνα νέο ἀντικείμενο· οἱ συλλογισμοὶ σας δὲ θὰ ἀφοροῦν πιά τὸ παλιό· θὰ συμφωνήσωμε λοιπὸν ὅτι μιλάτε γιὰ ἄλλο πράγμα. Τέτοια εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση, ὅταν ἡ φιλοσοφία μιλά γιὰ τὸ θεό. Τόσο λίγο πρόκειται γιὰ τὸ θεὸ πού σκέπτονται οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι, ὥστε ἂν γινόταν ἕνα θαῦμα, καί, ἀντίθετα πρὸς τὴ γνώμη τῶν φιλοσόφων, ὁ θεὸς πού ἔτσι ὀρίζεται, κατέβαινε στὸ πεδίο τῆς πείρας, κανεὶς δὲ θὰ τὸν ἀναγνώριζε. Στατικὴ ἢ δυναμικὴ, ἀλήθεια, ἢ θρησκεία τὸν θεωρεῖ πάνω ἀπ' ὅλα ὡς ὄν πού μπορεῖ νὰ ἔρθῃ σὲ σχέσεις μαζί μας : ἔ λοιπὸν, ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀκριβῶς, ἀνίκανος νὰ τὸ κάμῃ αὐτό· καὶ αὐ-

τὸν τὸ θεὸ υἱοθέτησαν μὲ κάποιες τροποποιήσεις οἱ περισσότεροὶ διάδοχοί του. Χωρὶς νὰ ἐξετάσωμε ἐδῶ σὲ βάθος τὴν ἀριστοτελικὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ θεότητα, ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι μᾶς φαίνεται ὅτι διεγείρει δυὸ ἐρωτήματα: 1ο, γιὰτὶ ὁ Ἄριστοτέλης ἔθεσε ὡς πρώτη ἀρχὴ τὸν ἀκίνητον κινουῦντα, τὴν νόησιν νοήσεως, τὴν κλεισμένην στὸν ἑαυτὸ της, καὶ πού ἐνεργεῖ μόνο μὲ τὴν ἔλξη τῆς τελειότητάς της; 2ο, γιὰτὶ, ἀφοῦ ἔθεσε αὐτὴ τὴν ἀρχή, τὴν ὀνόμασε θεό; Ἄλλὰ καὶ στὴ μιὰ ἐρώτηση καὶ στὴν ἄλλη ἡ ἀπάντηση εἶναι εὐκόλη: ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν Ἰδεῶν ἐδέσποσε σὲ ὅλη τὴν ἀρχαία σκέψη, προσμένοντας νὰ εἰσδύση καὶ στὴ νεώτερη φιλοσοφία· τὸ λοιπὸν, ἡ σχέση τῆς πρώτης ἀρχῆς τοῦ Ἄριστοτέλη μὲ τὸν κόσμον εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχέση πού ὁ Πλάτων καθώρισε ἀνάμεσα στὴν Ἰδέα καὶ τὸ πρᾶγμα. Γιὰ ὅποιον στίς ἰδέες βλέπει μόνο προϊόντα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἀτομικοῦ νοῦ, δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἐκπληκτικὸ ἰδέες σὲ ὠρισμένο ἀριθμὸ, ἀναλλοιώτες, νὰ ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα τῆς πείρας μας τὰ ἀπεριόριστα ποικίλα καὶ μεταβλητά: συμφωνοῦμε ἀλήθεια νὰ βροῖσκωμε ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ πράγματα παρὰ τὴν ποικιλία των, καὶ νὰ ἔχωμε γι' αὐτὰ σταθερὰς ἀπόψεις παρὰ τὴν ἀστάθειά των· ἀποχτοῦμε ἔτσι ἰδέες πού μᾶς παρέχουν λαβή, ἐνῶ τὰ πράγματα γλιστροῦν μέσα στὰ χέρια μας. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀνθρώπινα κατασκευάσματα. Ἄλλὰ ἐκεῖνος πού ἔρχεται νὰ φιλοσοφήσῃ, ὅταν ἡ κοινωνία ἔχη κίονας πολὺ μακρὰ προχωρήσει στὸ ἔργο της, καὶ πού βρίσκει τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου ἀποθηκευμένα μέσα στὴ γλῶσσα, μπορεῖ νὰ αἰσθανθῇ θαυμασμὸ γι' αὐτὸ τὸ σύστημα τῶν ἰδεῶν ἀπάνω στίς ὁποῖες φαίνονται νὰ ρυθμίζονται τὰ πράγματα. Δὲ θὰ ἦταν, μέσα στὸ ἀναλλοιώτό των, πρότυπα πού τὰ μεταβαλλόμενα καὶ κινούμενα πράγματα περιορίζονται νὰ ἀπομιμοῦνται; Δὲ θὰ ἦταν ἡ ἀληθινὴ πραγματικότητα, καὶ μεταβολὴ καὶ κίνησις δὲ θὰ μετέφραζαν τὴν ἀδιάκοπη καὶ ἀνώφελη ἀπόπειρα πραγμάτων σὰν ἀνύπαρκτων, πού κατὰ κάποιον τρόπο τρέχουν πίσω ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τους, γιὰ νὰ συνταυτιστοῦν μὲ τὸ ἀναλλοίωτο τῆς Ἰδέας; Καταλαβαίνομε λοιπὸν ὅτι, μὲ τὸ νὰ βάλῃ πάνω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον μιὰ ἱεραρχία Ἰδεῶν πού δεσπόζονται ἀπὸ ἐκείνη τὴν Ἰδέα τῶν Ἰδεῶν πού εἶναι ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ, ὁ Πλάτων ἔκρινε ὅτι οἱ ἰδέες γενικά, καὶ πολὺ περισσότερο τὸ Ἀγαθόν, ἐνεργούσαν μὲ τὴν ἔλξη τῆς τελειότητάς των. Τέτοιος ἀκριβῶς, κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, εἶναι ὁ τρόπος πού ἐνεργεῖ ἡ Νόησις

Νοήσεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι χωρὶς σχέσηη μὲ τὴν Ἰδέα τῶν Ἰδεῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἐταύτιζε τὴν τελευταία μὲ τὸ θεό: ὁ Δημιουργὸς τοῦ Τιμαίου, ποὺ ὀργανώνει τὸν κόσμον, εἶναι ξεχωριστὸς ἀπὸ τὴν Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ ὁ Τιμαίος εἶναι μυθικὸς διάλογος· ὁ Δημιουργὸς λοιπὸν ἔχει μισὴ ὑπαρξή· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ ἐγκαταλείπει τοὺς μύθους, κάνει νὰ συνταυτίζεται μὲ τὴ θεότητα μὴ Νόησιν πού, ὅπως φαίνεται, εἶναι μόνις νοητικὸ Ὄν, ποὺ θὰ τὴν ὀνομάζουμε καλύτερα Ἰδέα παρὰ Νόησιν. Ἔτσι ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τοὺς θεοὺς ποῦ λάτρευαν οἱ Ἕλληνας· δὲ μοιάζει βέβαια περισσότερο μὲ τὸ θεὸ τῆς Βίβλου, τοῦ Εὐαγγελίου. Στατική ἢ δυναμική, ἢ θρησκεία παρουσιάζει στὴ φιλοσοφία ἓνα θεὸ ποὺ διεγείρει ἐντελῶς ἄλλα προβλήματα. Ἡ μεταφυσικὴ προσκολληθήκε ἐν τούτοις στὸ θεὸ τοῦ Ἀριστοτέλη γενικά, ἐλεύθερη νὰ τὸν στολίση μὲ τούτη ἢ ἐκείνη τὴν ιδιότητα τὴν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν οὐσία του. Ἄν τὸν ἔπαιρνε ὅμως ἀπὸ τὴν πρωταρχή του! Θὰ τὸν ἔβλεπε νὰ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ συμπίεση ὅλων τῶν ἰδεῶν σὲ μιὰ μόνο. Ἄν θεωροῦσε πάλι τίς ιδέες αὐτὲς μὲ τὴ σειρά των! Θὰ ἔβλεπε ὅτι πάνω ἀπ' ὅλα χρησιμεύουν νὰ προετοιμάζουν τὴν ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας πάνω στὰ πράγματα, ὅτι γι' αὐτὸ ἡ κοινωνία τίς χορηγεῖ στὸ ἄτομο, καὶ ὅτι ὅταν ὑψώνης τὴν πεμπουσία των σὲ θεότητα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι θεοποιεῖς τὸ κοινωνικόν. Νὰ ἀνέλυε τέλος τοὺς κοινωνικοὺς ὅρους αὐτῆς τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας, καὶ τὴ φύση τοῦ ἔργου ποὺ τὸ ἄτομο ἐκτελεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῆς κοινωνίας! Θὰ διαπίστωνε ὅτι ἄν, γιὰ νὰ ἀπλοποιήσουν τὴν ἐργασία ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴ συνεργασία, ἀρχίζουν μὲ τὴν ἀναγωγή τῶν πραγμάτων σὲ μικρὸ ἀριθμὸ κατηγοριῶν ἢ ἰδεῶν ποὺ μποροῦν νὰ μεταφράζονται μὲ λέξεις, κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς ιδέες ἀντιπροσωπεύει μιὰ ιδιότητα, ἢ μιὰ σταθερὴ κατάσταση ποὺ τὴ ἔδρευε κατὰ τὴ μακρὰ διάρκεια ἐνὸς γίγνεσθαι: τὸ πραγματικὸ εἶναι κινητὸ ἢ μᾶλλον κίνηση, καὶ ἀντιλαμβανόμεστε μόνο συνέχειες μεταβολῶν· ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπενεργήσωμε στὸ πραγματικόν, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ νὰ φέρωμε σὲ καλὸ τέλος τὴν κατασκευαστικὴν ἐργασία ποὺ εἶναι τὸ ἰδιαίτερο ἔργο τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ὀφείλομε νὰ στερεώσωμε μὲ τὴ σκέψη σταθμούς, ὅπως περιμένομε μερικὲς στιγμὲς ἐπιβράδυνσης ἢ σχετικῆς στάσης γιὰ νὰ σκοπεύσωμε κινητὸ στόχο. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀναπαύσεις ποὺ εἶναι μόνο συμπτωματικὰ περιστατικὰ τῆς κίνησης καὶ ποῦ

καταντοῦν ἄλλωστε καθαρὰ φαινομενικές, αὐτὲς οἱ ποιότητες πού εἶναι στιγμιότυπα τῆς μεταβολῆς, γίνονται στὰ μάτια μας τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ οὐσιῶδες, ἀκριβῶς γιατί εἶναι ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴν ἐνέργειά μας πάνω στὰ πράγματα. Ἔτσι ἡ ἀνάπαυση γίνεται προγενέστερη καὶ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν κίνηση, ἡ ὁποία θὰ ἦταν μόνο μιὰ ἀναταραχὴ γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν ἀνάπαυση. Τὸ ἀναλλοίωτο θὰ ἦταν ἔτσι πάνω ἀπ' τὴν ἀλλοίωση, ἡ ὁποία θὰ ἦταν κάτι τὸ ἔλλειπτικό, μιὰ ἔλλειψη, μιὰ ἀναζητήση τῆς τελειωτικῆς μορφῆς. Κάτι περισσότερο, μὲ αὐτὴ τὴν ἀπόσταση, ἀνάμεσα στὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται τὸ πρᾶγμα καὶ τὸ σημεῖο ὅπου θὰ ἔπρεπε, ἢ θὰ ἤθελε νὰ εἶναι, θὰ ὀριστῆ καὶ θὰ μετρηθῆ μάλιστα ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολή. Ἡ διάρκεια γίνεται ἔτσι ἓνας ἐκφυλισμὸς τοῦ ὄντος, ὁ χρόνος μιὰ στέρηση τῆς αἰωνιότητος. Ὅλη αὐτὴ ἡ μεταφυσικὴ βρίσκεται μέσα στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεότητα. Ἡ σύστασή της εἶναι νὰ θεοποιῆ καὶ τὸ κοινωνικὸ ἔργο πού προ- παρασκευάζει τὴ γλῶσσα, καὶ τὴν κατασκευαστικὴ ἀτομικὴ ἐργασία πού ἀπαιτεῖ ἀχνάρια καὶ πρότυπα : τὸ εἶδος (Ἰδέα ἢ Μορφή) ἀνταποκρίνεται στὴ διπλὴ αὐτὴ ἐργασία ἢ Ἰδέα τῶν Ἰδεῶν ἢ ἡ Νόησις Νοήσεως βρίσκεται λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ θεότητα ἢ ἴδια. Ὅταν ἔτσι κανεὶς ἀνασυγκροτῆ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴ σημασία τοῦ Ἀριστοτελικοῦ θεοῦ, ἀναρωτιέται πῶς οἱ νεώτεροι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ φύση τοῦ θεοῦ ἀγκαλιάζοντας ἅλυστα προβλήματα καὶ πού δὲν τίθενται παρὰ μόνο ἂν ἀντικρούζουν τὸ θεὸ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀποψη καὶ ἂν δέχονται νὰ δίνουν αὐτὸ τὸ ὄνομα σὲ ὄν πού οἱ ἄνθρωποι ποτέ τους δὲ σκέφτηκαν νὰ ἐπικαλεστοῦν.

Τὰ προβλήματα αὐτὰ τὰ λύνει ἄραγε ἡ μυστικὴ πεῖρα ; Βλέπει κανεὶς καλὰ τὶς ἀντιρρήσεις πού ἡ μυστικὴ πεῖρα διεγείρει. Ἀπομακρύναμε ἐκεῖνες πού ἀποβλέπουν νὰ κάμουν ἀπὸ κάθε μυστικὸν ἓναν ἀνισόρροπο, ἀπὸ κάθε μυστικισμό μιὰ παθολογικὴ κατάσταση. Οἱ μεγάλοι μυστικοί, πού εἶναι οἱ μόνοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἀσχοληθήκαμε, στάθησαν γενικὰ ἐνεργητικοὶ ἄντρες ἢ γυναῖκες, μὲ ἀνώτερη ὀρθοφροσύνη : λίγη σημασία ἔχει ἂν εἶχαν ἀνισόρρους μιμητάς, ἢ ἂν κάποιος ἀπ' αὐτοὺς ἔνοιωσε, κάποιες στιγμές, μιὰ ἔσχατη καὶ παρατεταμένη ἔνταση τοῦ νοῦ καὶ τῆς θέλησης ; πολλοὶ μεγαλοφυεῖς ἄνθρωποι βρέθησαν σὲ ἴδια περίπτωση. Ἀλλὰ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη σειρά ἀπὸ ἀντιρρήσεις πού δὲν μπορούμε νὰ μὴν τὶς λάβωμε ὑπ' ὄψη μας. Προβάλλουν, ἀλήθεια, ὅτι ἡ πεῖρα τῶν μεγάλων μυστικῶν εἶναι ἀ-

τομιστική και ἔκτακτη, ὅτι δὲ μποροῦν οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι νὰ τὴν ἐλέγξουν, ὅτι συνεπῶς δὲ μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πείραμα καὶ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιλύσῃ προβλήματα. — Πολλὰ θὰ εἶχε κανεὶς νὰ πῆ ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Πρῶτα πρῶτα, ὅτι πολὺ ἀπέχει ἓνα ἐπιστημονικὸ πείραμα, ἢ πῶς γενικὰ μιὰ παρατήρηση πού ἔχει καταγράψει ἢ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὸ σημεῖο νὰ εἶναι πάντα ἐπιδεκτικὴ γιὰ ἐπανάληψη ἢ γιὰ ἔλεγχο. Τὸν καιρὸ πού ἡ Κεντρικὴ Ἀφρικὴ ἦταν terra incognita, ἢ γεωγραφία ἐμπιστευόταν γι' αὐτὴν στὴν ἀφήγηση ἑνὸς μοναδικοῦ ἐξερευνητῆ, ἂν αὐτὸς παρεῖχε ἱκανὲς ἐγγυήσεις ἐντιμότη-
τας καὶ ἀρμοδιότητος.

Τὸ διάγραμμα τῶν ταξιδιῶν τοῦ Λίβινγκστον φιγουράριζε γιὰ πολὺν καιρὸ στοὺς χάρτες τοῦ γεωγραφικοῦ μας Ἀτλαντος. Θὰ ἀπαντήσουν ὅτι ἡ ἐπαλήθευση νόμῳ ἦταν δυνατὴ, ἂν ὄχι ἔργῳ, ὅτι ἄλλοι ταξιδιώτες ἦταν ἐλεύθεροι νὰ πάνε ἐκεῖ καὶ νὰ δοῦνε, ὅτι ἄλλωστε ὁ χάρτης πού χαράχτηκε μὲ τὶς ὁδηγίες ἑνὸς μοναδικοῦ ταξιδιώτη ἦταν προσωρινὸς καὶ περίμενε νὰ τὸν κάμουν τελειωτικὸ μεταγενέστεροι ἐξερευνητές. Τὸ δέχομαι· ἀλλὰ καὶ ὁ μυστικὸς, τὸ ἴδιο κι αὐτὸς ἔκαμε ἓνα ταξίδι πού καὶ ἄλλοι νόμῳ μποροῦν νὰ ξανακάμουν, ἂν ὄχι ἔργῳ· καὶ ἐκεῖνοι πού πραγματικὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸ κάμουν εἶναι σὲ ἴσο βαθμὸ πολυάριθμοι μὲ κείνους πού θὰ εἶχαν τὸ θάρρος καὶ τὴν ἐνεργητικότητά ἑνὸς Στάνλεϋ, πού πῆγε νὰ βρῇ τὸν Λίβινγκστον. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό. Δίπλα στὶς ψυχὲς πού θὰ ἀκολουθοῦσαν ὡς τὴν ἄκρη τὸ μυστικὸ δρόμο, εἶναι πολλὲς πού θὰ πραγματοποιήσουν λίγο πολὺ ἓνα μέρος τῆς διαδρομῆς: πόσοι ἔκαμαν ἐκεῖ λίγα βήματα εἴτε ἀπὸ προσπάθεια τῆς θέλησῆς των εἴτε ἀπὸ διάθεση τῆς φύσης των! Ὁ Γουίλλιαμ Τζέϊμς διακήρυττε ὅτι δὲν πέρασε ποτὲ μυστικὲς καταστάσεις· ἀλλὰ πρόσθετε ὅτι, ἂν ἄκουε νὰ μιᾶ γι' αὐτὲς ἄνθρωπος πού τις γνώρισε ἀπὸ πείρα, «κάτι ἀντηχοῦσε μέσα του». Οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς πιθανὸ νὰ βρίσκονται στὴν ἴδια κατάσταση. Τίποτε δὲν ὠφελεῖ νὰ τοὺς ἀντιτάσσουν τὶς ἀγαναχτισμένες διαμαρτυρίες ἐκείνων πού στὸ μυστικισμὸ βλέπουν μόνο ἀγυρτεία ἢ τρέλλα. Μερικοί, χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία, εἶναι ἐντελῶς κλειστοὶ γιὰ τὴ μυστικὴ πείρα, ἀνίκανοι νὰ δοκιμάσουν τίποτε, νὰ φανταστοῦν τίποτε ἀπ' αὐτὴν. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο συναντοῦμε ἀνθρώπους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ μουσικὴ εἶναι μόνο θόρυβος· καὶ κάποιος ἀπ' αὐτοὺς ἐκφράζεται μὲ τὴν ἴδια ὀργή, πάνω στὸν ἴδιο τόνο προσωπικῆς ἐχθρας, ἐναντίον τῶν μουσικῶν. Κανεὶς δὲ θὰ βγάλῃ ἀπὸ δῶ

ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς μουσικῆς. Ἄς ἀφήσωμε λοιπὸν κατὰ μέρος αὐτὲς τὶς ἀρνήσεις, καὶ ἄς δοῦμε ἂν ἡ πιὸ ἐπιφανειακὴ ἐξέταση τῆς μυστικῆς πείρας δὲ θὰ δημιουργοῦσε κιόλας μιὰ εἰκασία εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ κῦρος της.

Πρέπει πρῶτα νὰ σημειώσωμε τὴ συμφωνία ποὺ ἔχουν οἱ μυστικοὶ ἀναμεταξύ τους. Τὸ γεγονὸς εἶναι χτυπητὸ στοὺς χριστιανοὺς μυστικούς. Γιὰ νὰ φτάσουν τὴν τελειωτικὴν θέωσιν, περνοῦν ἀπὸ σειρά καταστάσεων. Οἱ καταστάσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ διαφέρουν ἀπὸ μυστικὸν σὲ μυστικόν, ἀλλὰ μοιάζουν πολὺ. Ὁ δρόμος πάντως ποὺ διανύουν εἶναι ὁ ἴδιος, καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι οἱ σταθμεύσεις τὸν χωρίζουν διαφορετικὰ. Καὶ ἔχομε τὸ ἴδιο σημεῖο καταλήξεως. Στὶς περιγραφὰς τῆς τελειωτικῆς κατάστασης ξαναβρίσκομε τὶς ἴδιες ἐκφράσεις, τὶς ἴδιες εἰκόνες, τὶς ἴδιες παραβολὰς, ἐνῶ οἱ συγγραφεῖς γενικὰ δὲν γνωρίζονταν ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον. Ἀπαντοῦν ὅτι γνωρίστηκαν κάποτε καὶ ὅτι ὑπάρχει δὰ καὶ κάποια μυστικὴ παράδοση, ποὺ ἦταν δυνατὸ ὅλοι οἱ μυστικοὶ νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδρασίν της. Τὸ παραδεχόμεσθε, ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι οἱ μεγάλοι μυστικοὶ λίγο σκοτίζονται γι' αὐτὴ τὴν παράδοσιν· καθένας τους ἔχει τὴν πρωτοτυπία του, ποὺ δὲν εἶναι θελημένη, ποὺ δὲν τὴν ἀποζήτησε, ἀλλὰ στὴν ὁποία νοιώθει κανεὶς ὅτι ἐπιμένει οὐσιαστικά : αὐτὴ δείχνει ὅτι ὁ μυστικὸς εἶναι τὸ ἀντικείμενον ἐξαιρετικῆς εὐνοίας καὶ ἄς μὴν τὴν ἀξίζει, ὅπως νομίζει. Θὰ ποῦν ὅτι ἡ κοινότητα τῆς θρησκείας ἀρκεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ὁμοιότητα, ὅτι ὅλοι οἱ χριστιανοὶ μυστικοὶ ἐτρέφθησαν ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅτι ὅλοι ἐπῆραν τὴν ἴδια θεολογικὴν διδασκαλίαν ; Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ξεχνοῦν, ὅτι, ἂν οἱ ὁμοιότητες στὶς ὀπτασίαις ἐξηγοῦνται πράγματι μὲ τὴν κοινότητα τῆς θρησκείας, οἱ ὀπτασίαις αὐτὲς κατέχουν λίγη θέση στὴ ζωὴ τῶν μεγάλων μυστικῶν· ξεπεράστηκαν γρήγορα καὶ στὰ μάτια των μόνο συμβολικὴ ἀξία ἔχουν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεολογικὴν γενικὰ διδασκαλίαν, φαίνονται βέβαια ὅτι τὴν ἀποδέχονται μὲ ἀπόλυτη εὐπειθεῖα καὶ ὅτι, ἰδιαίτερα, ὑπακούουν στὸν ἐξομολογητὴ των· ἀλλὰ, ὅπως πολὺ ἔξυπνα εἶπαν, «μόνον στὸν ἑαυτὸν τους ὑπακούουν, καὶ ἓνα ἀσφαλὲς ἐνστικτὸν τοὺς ὀδηγεῖ στὸν ἄνθρωπον ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὸ δρόμον ἀκριβῶς ποὺ θέλουν νὰ βαδίσουν. Ἄν τοῦ συνέβαινε νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπ' αὐτὸν τὸ δρόμον, οἱ μυστικοὶ μας δὲ θὰ δίσταζαν νὰ ἀποτινάξουν τὸ κῦρος του καί, δυναμωμένοι ἀπὸ τὶς ἄμεσες σχέσεις των μὲ

τῆ θεότητα, νὰ σεμνύνωνται γιὰ ἀνώτερη ἐλευθερία (1)». Θὰ ἦ-
ταν ἀλήθεια ἐνδιαφέρον νὰ μελετήσωμε ἐδῶ ἀπὸ κοντὰ τὶς σχέ-
σεις ἀνάμεσα ἐκείνου πὺ διευθύνει καὶ ἐκείνου πὺ διευθύνε-
ται. Θὰ βρῖσκαμε ὅτι ἐκεῖνος ἀπὸ τοὺς δυὸ πὺ δέχτηκε μὲ τα-
πεινοσύνη νὰ διευθύνεται, πολλὰς φορὰς ἔγινε, ὄχι μὲ λιγώτερη
ταπεινοσύνη, ὁ διευθυντής. Ἐπὶ αὐτὸ δὲν εἶναι γιὰ μᾶς τὸ
σπουδαῖο σημεῖο. Θέλομε μόνο νὰ ποῦμε ὅτι, ἂν οἱ ἐξωτερικὲς
ὁμοιότητες ἀνάμεσα στοὺς χριστιανοὺς μυστικοὺς μποροῦν νὰ
ὀφείλωνται σὲ κοινότητα παράδοσης καὶ διδασκαλίας, ἡ βαθειὰ
συμφωνία τῶν εἶναι σημάδι ταυτότητας στὴν ἐνόραση, πὺ θὰ
ἐξηγόταν μὲ τὸν πιὸ ἀπλὸ τρόπο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ὑπαρξη
τοῦ ὄντος μὲ τὸ ὁποῖο πιστεύουν ὅτι κοινωνοῦν. Τί θὰ συμβῆ
ἂν σκεφτοῦν ὅτι οἱ ἄλλοι μυστικισμοί, ἀρχαῖοι ἢ νεώτεροι, προ-
χωροῦν περισσότερο ἢ λιγώτερο μακρὰ, σταματοῦν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ,
ἀλλὰ σημειώνουν ὅλοι τὴν ἴδια κατεύθυνση;

Ἀναγνωρίζομε μολαταῦτα ὅτι ἡ μυστικὴ πείρα, μόνη τῆς,
δὲ μπορεῖ νὰ προσφέρῃ στὸ φιλόσοφο τὴν τελειωτικὴ βεβαιότη-
τα. Δὲ θὰ ἦταν ὀλότελα πειστικὴ παρὰ μόνο ἂν ὁ φιλόσοφος
ὀδηγόταν ἀπὸ ἄλλο δρόμο, ὅπως εἶναι ὁ δρόμος τῆς αἰσθητῆς
πείρας καὶ τοῦ συλλογισμοῦ πὺ θεμελιώνεται ἀπάνω σ' αὐτήν,
νὰ ἀντικρούσῃ σὰν πιθανὴ τὴν ὑπαρξη προνομιακῆς πείρας, μὲ
τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐρχόταν σὲ ἐπικοινωνία μὲ ὑπερβα-
τικὴ ἀρχή. Ἡ συνάντηση, στοὺς μυστικούς, τῆς πείρας αὐτῆς
τέτοιας πὺ τὴν περιέμεναν, θὰ ἐπέτρεπε τότε στὸ φιλόσοφο μὲ
προσθήκη στὰ ἀποκτημένα ἀποτελέσματα, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ἀποκτη-
μένα ἀποτελέσματα θὰ περέχοναν τὴ μυστικὴ πείρα μὲ κάτι
ἀπὸ τὴ δική τους ἀντικειμενικότητα. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη πηγὴ γνώ-
σεως παρὰ μόνο ἡ πείρα. Ἐπειδὴ ἡ νοητικὴ παρασημαντικὴ
τοῦ γεγονότος ξεπερνᾷ ἀναγκαστικὰ τὸ ἀκατέργαστο γεγονός,
πολὺν ἀπέχουν ὅλες οἱ πείρες νὰ εἶναι ὅμοια συμπερασματικὲς
καὶ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἴδια βεβαιότητα. Πολλὰς μᾶς ὀδηγοῦν
σὲ συμπεράσματα ἀπλῶς πιθανά. Ὅπωςδήποτε οἱ πιθανότητες
μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἡ πρόσθεση νὰ δώσῃ ἀποτέλεσμα
πὺ νὰ ἰσοδυναμῆ στὴν πράξη μὲ τὴ βεβαιότητα.

Μιλούσαμε ἄλλοτε γιὰ κείνες τὶς «γραμμὲς γεγονότων» πὺ

1. M. de Montmorand, *Psychologie des mystiques catholiques orthodoxes*, Paris, 1920, σ. 17.—Σ. τ. σ.

κάθε μιά τους παρέχει μόνο τὴν κατεύθυνση τῆς ἀλήθειας, γιατί δὲν πηγαίνει ἀρκετὰ μακρὰ : προεκτείνοντας δυὸ ἀπ' αὐτὲς τὶς γραμμὲς ὡς τὸ σημεῖο πὺν τέμνονται, θὰ φτάση κανεὶς μο-
λαταῦτα στὴν ἀλήθεια. Ὁ χωρομέτρης μετρᾷ τὴν ἀπόσταση ἐνὸς σημείου ἀπὸ τοῦ ἄλλου σημαδεύοντάς το διαδοχικὰ ἀπὸ δυὸ ση-
μεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ τὸ πλησιάσῃ. Κρίνομε ὅτι ἡ μέθο-
δος αὐτὴ τῆς συναγωγῆς εἶναι ἡ μόνη πὺν μπορεῖ νὰ κάμῃ τὴ με-
ταφυσικὴ νὰ προχωρήσῃ ὀριστικὰ. Μ' αὐτὴν θὰ ἀποκατασταθῇ
συνεργασία ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους· ἡ μεταφυσικὴ, ὅπως ἡ
ἐπιστήμη, θὰ προοδεύσῃ μὲ βαθμιαία συσσώρευση τῶν ἀποκτημέ-
νων ἀποτελεσμάτων, ἀντὶ νὰ εἶναι ἓνα πλῆρες σύστημα, γιὰ νὰ
τὸ δεχτῆ κανεὶς ἢ νὰ τὸ ἀφήσῃ, πὺν πάντα ἀμφισβητεῖται, πὺν
πάντα πρέπει νὰ ξαναρχίσῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἐ λοιπὸν, νὰ
πὺν ἡ ἐμβάθυνση ἀκριβῶς μιᾶς ὠρισμένης τάξης προβλημάτων,
ἐντελῶς διαφορετικῶν ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα, μᾶς ὀδή-
γησε σὲ πορίσματα πὺν καθιστοῦσαν πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ ἐξαι-
ρετικῆς, προνομιακῆς πείρας, σὰν τὴ μυστικὴ πείρα. Καὶ ἀπὸ τὸ
ἄλλο μέρος ἡ μυστικὴ πείρα, πὺν τὴ μελετήσαμε γι' αὐτὴ τὴν
ἴδια, μᾶς παρέχει ἐνδείξεις ἱκανὲς νὰ προστεθοῦν στὰ διδάγματα
πὺν ἐπιτύχαμε σὲ ἐντελῶς ἄλλο πεδίο, μὲ ἐντελῶς ἄλλη μέθοδο.
Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ καλὴ ἀμοιβαία ἐνίσχυση καὶ συμπλήρω-
ση. Ἄς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὸ πρῶτο σημεῖο.

Ἀκολουθώντας ἀπὸ ὅσο κοντὰ ἦταν δυνατὸ τὰ δεδομένα
τῆς βιολογίας ἐφτάσαμε στὴν ἀντίληψη ζωτικῆς ὀρμῆς καὶ δη-
μιουργικῆς ἐξέλιξης. Ἐδείξαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ προηγούμενου κε-
φάλαιου ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὶς
ὑποθέσεις ἀπάνω στὶς ὁποῖες οἰκοδομοῦνται οἱ μεταφυσικὲς
ἦταν μιὰ συμπύκνωση γεγονότων, μιὰ περίληψη περιλήψεων.
Τώρα, ἀπὸ πὺν ἐρχόταν ἡ ὀρμή, καὶ ποιά ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς ;
Ἄν εἶχε ἀυτάρκεια, τί ἦταν καθ' ἑαυτήν, καὶ τί νόημα ἔπρεπε
νὰ δώσωμε στὸ σύνολο τῶν ἐκδηλώσεών τῆς ; Στὰ ἐρωτήματα
αὐτά, τὰ γεγονότα πὺν ἐξετάστηκαν δὲν ἔδιναν καμμιά ἀπάντη-
ση· ξεχώριζε ὀμως κανεὶς καλὰ τὴν κατεύθυνση ἀπὸ τὴν ὁποῖα
θὰ μπορούσε νὰ ἐρθῇ ἡ ἀπάντηση. Ἡ ἐνέργεια πὺν διαπερνᾷ
τὴν ὕλη φάνηκε ἀλήθεια σὰν ὑπο-συνειδητὴ ἢ ὑπερ-συνειδητὴ,
πάντως τοῦ ἴδιου μὲ τὴ συνείδηση εἴδους. Χρειάστηκε νὰ πα-
ρακάμψῃ πολλὰ ἐμπόδια, νὰ στενέψῃ γιὰ νὰ περάσῃ, προπάντων
νὰ μοιραστῇ σὲ διάφορες γραμμὲς ἐξέλιξης· τελικὰ, στὴν ἀκρὴ
τῶν δυὸ κυρίων γραμμῶν βρήκαμε τοὺς δυὸ τρόπους γιὰ γνώση

ιὲ τοὺς ὁποίους ἀναλύθηκε γιὰ νὰ ὑλοποιηθῆ, τὸ ἔνστικτο τοῦ ἐντόμου καὶ τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἔνστικτο ἦταν διαισθητικό, ὁ νοῦς στοχαζόταν καὶ συλλογιζόταν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἰαίσθησις χρειάστηκε νὰ ἐκφυλισθῆ γιὰ νὰ γίνῃ ἔνστικτο· εἶχεν ὑπνωτιστῆ ἐπάνω στὸ συμφέρον τοῦ εἴδους καὶ ὅ,τι διατήρησε ἀπὸ τὴ συνείδησις εἶχε πάρει ὑπνοβατικὴ μορφή. Ἀλλὰ ὅπως γύρω ἀπὸ τὸ ἔνστικτο τοῦ ζώου ὑπῆρχεν ἕνας θύσανος ἀπὸ νοῦ, ἔτσι καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶχεν ἕνα φωτοστέφανο ἀπὸ διαίτησις. Τούτῃ δῶ, στὸν ἀνθρώπο, εἶχε μείνει ἐντελῶς ἀνιδιοτελής καὶ συνειδητῆ, ἀλλὰ ἦταν μόνο μιὰ λάμψη καὶ πού δὲν προβαλλόταν πολὺ μακρυνά. Ἀπ' αὐτὴν ὅμως θὰ ἐρχόταν τὸ πῶς, ἂν ποτὲ θὰ φωτιζόταν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ζωτικῆς ὁρμῆς, ἡ σημασία της, ὁ προορισμὸς της. Γιατὶ ἦταν στραμμένη πρὸς τὰ μέσα· καὶ ἂν μὲ μιὰ πρώτη δυνατὴ ἔντασις μᾶς ἔκανε νὰ συλλάβωμε τὴ συνέχεια τῆς ἐσωτερικῆς μας ζωῆς, καὶ ἂν οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς δὲν προχωροῦσαν μακρύτερα, μιὰ ἀνώτερη ἔντασις θὰ τὴν ἔφερνε ἴσως ὡς τὶς ρίζες τοῦ εἶναι μας καί, ἀπ' ἐκεῖ, ὡς τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς γενικά. Ἡ μυστικὴ ψυχὴ δὲν εἶχε ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ προνόμιον ;

Ἐφτάναμε ἔτσι σ' αὐτὸ πού πρὶν λίγο χαρακτηρίσαμε ὡς δεῦτερο σημεῖον. Τὸ ζήτημα ἦταν νὰ μάθωμε πρῶτα ἂν οἱ μυστικοὶ ἦταν ἢ ὄχι ἀπλοὶ ἀνισόρροποι, ἂν ἡ ἀφήγησις τῶν πειραμάτων των ἦταν ἢ ὄχι καθαρὴ φαντασία. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα γρήγορα διευθετήθηκε τουλάχιστο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς μεγάλους μυστικούς. Ἐπρόκειτο ἔπειτα νὰ μάθωμε ἂν ὁ μυστικισμὸς δὲν ἦταν μόνο μιὰ πῶς μεγάλη φλόγα πίστεως, φανταστικὴ μορφή πού ἢ παραδομένη θρησκεία μπορεῖ νὰ πάρῃ στίς περιπαθεῖς ψυχές, ἢ ἂν, ἐνῶ ἀφομοιώνει ὅσο περισσότερα μπορεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θρησκεία, ἐνῶ ζητᾷ ἀπ' αὐτὴν μιὰ ἐπιβεβαίωσις, ἐνῶ δανείζεται τὴ γλῶσσα της, δὲν εἶχε πρωτότυπο περιεχόμενον, πού τὸ ἀντλήσεν ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πηγὴ τῆς θρησκείας, ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτὸ πού ἢ θρησκεία ὀφείλει στὴν παράδοσις, στὴ θεολογία, στίς Ἐκκλησίες. Στὴν πρώτη περίπτωσις θὰ ἔμενε ἔξω ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, γιατί τούτῃ ἀφήνει κατὰ μέρος τὴν ἀποκάλυψιν πού ἔχει χρονολογία, τοὺς θεσμοὺς πού τὴ μετέδωσαν, τὴν πίστιν πού τὴ δέχεται : ὀφείλει νὰ περιορίζεται στὸ πείραμα καὶ στὸ συλλογισμό. Ἀλλὰ, στὴ δεύτερη περίπτωσις, θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ πάρωμε τὸ μυστικισμὸ στὴν καθαρὴν του κατάστασιν, ἀπαλλαγμένον ἀπὸ ὀπτασίες, ἀλληγορίες, θεολογικὰς διατυπώσεις μὲ τὶς ὁποῖες

ἐκφράζεται, γιὰ νὰ κάμωμε ἀπ' αὐτὸν ἓνα δυνατὸ βοηθητικὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς σχέσεις πού ὁ μυστικισμὸς διατηρεῖ μὲ τὴ θρησκεία, ἡ δεύτερη μᾶς φάνηκε ὅτι ἐπιβάλλεται. Ὅφειλομε τότε νὰ δοῦμε σὲ ποῖο μέτρο ἡ μυστικὴ πείρα προεκτείνει ἐκείνην πού μᾶς ὠδήγησε στὴ θέση τῆς ζωτικῆς ὁρμῆς. Ὅσες πληροφορίες θὰ παρεῖχε στὴ φιλοσοφία, τούτῃ δῶ θὰ τὶς ἀνταπέδινε στὴ μυστικὴ πείρα μὲ μορφὴ ἐπιβεβαιωτικὴ.

Ἄς παρατηρήσωμε πρῶτα ὅτι οἱ μυστικοὶ ἀφίνουν κατὰ μέρος ὅ,τι ὀνομάζουμε «ψευδοπροβλήματα». Θὰ ποῦν ἴσως ὅτι οἱ μυστικοὶ δὲ θέτουν στὸν ἑαυτὸ τους κανένα πρόβλημα, καὶ θάχουν δίκιο. Δὲν εἶναι ὅμως λιγώτερο βέβαιον ὅτι μᾶς προσκομίζουν τὴν ἔμμεση ἀπάντηση σὲ ἐρωτήματα πού ὀφείλουν νὰ ἀπασχολοῦν τὸ φιλόσοφο, καὶ ὅτι δυσκολίες μπροστὰ στὶς ὁποῖες ἡ φιλοσοφία ἔκαμε ἄσχημα νὰ σταματήσῃ τὶς σκέφτονται οἱ μυστικοὶ ἔμμεσα σὰν ἀνύπαρχτες. Ἐδείξαμε ἄλλοτε ὅτι ἓνα μέρος τῆς μεταφυσικῆς στριφογυρίζει, συνειδητὰ ἢ ὄχι, γύρω στὸ ζήτημα νὰ μάθῃ γιατί ὑπάρχει κάτι : γιατί ἡ ὕλη, ἢ γιατί τὰ πνεύματα, ἢ γιατί ὁ θεός, παρὰ τίποτε ; Ἀλλὰ ἡ ἐρώτηση αὐτὴ προϋποθέτει ὅτι ἡ πραγματικότητα γεμίζει ἓνα κενό, ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄν ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν, τὸ τίποτε, ὅτι νόμῳ δὲ θὰ ὑπῆρχε τίποτε, ὅτι πρέπει τότε νὰ ἐξηγήσωμε γιατί, ἔργῳ, ὑπάρχει κάτι. Καὶ αὐτὴ ἡ προϋπόθεση εἶναι καθαρὴ αὐταπάτη, γιατί ἡ ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου τίποτε ἔχει τόση ἀκριβῶς σημασία ὅση καὶ ἡ ἰδέα ἑνὸς στρογγυλοῦ τετραγώνου. Ἐπειδὴ ἡ ἀπουσία ἑνὸς πράγματος εἶναι πάντα ἡ παρουσία ἑνὸς ἄλλου — τὸ ὁποῖο προτιμοῦμε νὰ ἀγνοοῦμε, γιατί δὲν εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἢ ἐκεῖνο πού περιμέναμε —, μιὰ ἐξαφάνιση εἶναι πάντα μόνο μιὰ ἀντικατάσταση, εἶναι μιὰ ἐνέργεια μὲ δυὸ ὄψεις πού οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦν νὰ κυττάζουν μόνο ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά : ἡ ἰδέα τῆς κατάλυσης τῶν πάντων καταστρέφει λοιπὸν ἢ ἴδια τὸν ἑαυτό της, εἶναι ἀδιανόητη· εἶναι μιὰ ψευδο-ἰδέα, ἓνας ἀντικατοπτρισμὸς ἀπὸ παράσταση. Ἀλλὰ γιὰ λόγους πού ἐξηγοῦσαμε ἄλλοτε, ἡ ἀπάτη εἶναι φυσικὴ· ἔχει τὴν πηγὴ της στὰ βάθη τῆς διανόησης. Διεγείρει ζητήματα πού ἀποτελοῦν τὴν κύρια πρωταρχὴ τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας. Αὐτὰ τὰ ζητήματα ὁ μυστικὸς θὰ κρίνῃ ὅτι οὔτε πού τίθενται κἀν : ἀπάτες τῆς ἐσωτερικῆς ὀρασης, ὀφείλονται στὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, σβύνθουν καὶ ἐξαφανίζονται ὅσο κανεὶς ἀνεβαίνει πάνω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀποψη. Γιὰ λόγους ἀνάλογους, ὁ μυστικὸς δὲ θὰ ἀνησυ-